

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ 19-ՐԴ դարի
ՎԵՐՋԻՆ 20-ՐԴ դարի սկզբին**

Արևմտահայ կրթական գործի կազմակերպումը, թեև սկսվել է 19-րդ դարի սկզբներից միայն՝ գերազանցապես հայության միջոցներով ու նախաձեռնությամբ, այնուհանդերձ հաղթահարելով բազմաթիվ արգելքներ ու խոչընդոտներ, լայն թափ է ստացել և մեծ հաջողություններ արձանագրել: Մինչև 19-րդ դարը Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես գյուղական բնակավայրերում հայերն առավել հաճախ կապված են եղել վանքերի ու եկեղեցիների գործունեության հետ, որոնք պաշտամունքայինից բացի ունեցել են գիտակրթական նշանակություն և մեծ դեր խաղացել հայ ժողովրդի ազգային-մշակութային կյանքում:

Սկսած 19-րդ դարից՝ հատկապես Ազգային սահմանադրության հաստատումով (1863թ.), արևմտահայերը ձեռնամուխ եղան իրենց ազգային ներքին կյանքի վերականգնման, կանոնակարգման ու զարգացման գործին: Հարկ է նշել, որ հատկապես կրթության կազմակերպման ընթացքում հայերն ավելի հաճախ են հանդիպել խոչընդոտների, քանի որ 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում հայկական դպրոցների ու եկեղեցիների կառուցման թույլտվությունը (արտոնագիր) ձեռք է բերվել մեծ դժվարությամբ, կայսերական հատուկ հրովարտակով՝ «Ֆերման»-ով:¹

Օսմանյան կայսրությունում հայության կրթական շարժման կենտրոնը սկզբնապես եղել է Կ. Պոլիսը. դեռևս 1790-ական թթ. հիմնականում եկեղեցիներից ստացված հասույթներով Կ. Պոլսում

¹ Տե՛ս, Սարգսեանց Լ., Այց Թիւրքաց Հայաստանին, Թիֆլիս, 1890, էջ 152, ինչպես նաև Գասպարեան Հ. Յ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, «Պայծառ» տպարան, 1969, էջ 133:

բացվեցին մի քանի հայկական դպրոցներ, իսկ արդեն 1850-ական թթ. Պոլսի բոլոր հայկական թաղամասերում գործել են այդպիսի դպրոցներ:² 1859թ. դրությամբ Կ. Պոլսում գործել են հայկական 42 վարժարաններ՝ 4376 աշակերտ, 1155 աշակերտուհիներով և 197 ուսուցիչներով,³ 1866թ.՝ 46 դպրոցներ (32 արական, 14 իգական)՝ 4700 աշակերտ, 1472 աշակերտուհիներով և 142 ուսուցիչներով,⁴ իսկ 1871թ.՝ 48 վարժարաններ՝ 3936 աշակերտ, 1886 աշակերտուհիներով և 224 ուսուցիչներով:⁵ Շուտով Պոլսի օրինակով հայկական բոլոր գավառական կենտրոններում, ապա նաև գյուղերում հիմնականում տեղի հայ բնակչության միջոցներով հիմնվեցին երկսեռ վարժարաններ, ուսումնարաններ: Մինևույն ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության բոլոր հայաբնակ շրջաններում հիմնականում առաջադեմ հայ երիտասարդների նախաձեռնությամբ հիմնվեցին նաև մի շարք կրթա-մշակութային ընկերություններ ու կազմակերպություններ, որոնց գլխավոր նպատակը Օսմանյան կայսրությունում հայկական դպրոցների ստեղծումն ու կրթության, լուսավորության տարածումն էր: Այդ ընկերությունների թվում էին 1846թ. Մուրադ-Ռաֆայելյան սաների նախաձեռնությամբ հիմնված «Համագգային Ընկերութիւնը», Իզմիրում՝ «Սիւնեացը», Կ.Պոլսում՝ «Անձնուէրը», Սեբաստիայում՝ «Սենեքերիմեանը», Բրուսայում՝ «Ուսումնասիրացը»,⁶ «Հայոց Միացեալ Ըն-

² 1853թ. հոկտեմբերի 22-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ կազմվում է նաև արևմտահայ անդրանիկ Ուսումնական խորհուրդը՝ «Հայոց Ազգային դաստիարակութեան և կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւն»-ը, որը զգալիորեն նպաստել է արևմտահայ կրթական համակարգի կազմակերպմանը: Տե՛ս, Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյլ , ԺԶ. տարի, Կ. Պօլիս, 1922, էջ 373-374:

³ «Հայաստանի կոչնակ», յունուար 2, 1926, մեջբերված է Գալուստեան Հ. Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և Կերոս Ջեյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 427:

⁴ Современное армянское общество. армяне Османской Империи, перевелъ съ французскаго Тер- Аконовъ Б., Тифлисъ, 1878, стр. 40-41.

⁵ «Հայաստանի կոչնակ», յունուար 2, 1926, մեջբերված է նույն տեղում, էջ 427:

⁶ Նույն տեղում, էջ 427:

կերութիւնը»,⁷ Խարբերդում՝ «Սմբատեան եւ Հոգեսէրը», Հուսեյնի-կում՝ «Անձնուէրը», Մեգրեում՝ «Ուսումնասիրաց ու Ազգասիրացը»,⁸ Էրզրումում՝ «Արծնեանը», «Ուսումնասիրացը», «Ընթերցասիրացը», «Սիսականը»,⁹ Ադանայի նահանգում՝ «Ազգանուէր Հայուհեացը»¹⁰ և բազմաթիվ այլ ընկերություններ, որոնցից շատերը հետագայում միավորվեցին:¹¹

Թուրքական կառավարության կողմից վերոնշյալ ընկերություններից շատերը մշտապես գտնվել են հետապնդման մեջ՝ իրենց գործունեության ընթացքում հանդիպելով բազմաթիվ բռնությունների ու արգելքների: Ասվածի լավագույն օրինակը Չմշկածագի (Խարբերդի նահանգ) «Միացեալ Ընկերութիւնն» էր. 1880թ. հունիսին Չմշկածագում գործող «Արարատեան Կրթական», «Դպրոցասիրաց Արեւելեան» և «Կիլիկեան» ընկերությունները միանալով՝ կազմեցին «Միացեալ Ընկերութիւնը», որն իր խնամակալության տակ էր առել շուրջ 46 դպրոցներ և որոնց թիվը տարեցտարի աճում էր, ինչն, իհարկե, չէր կարող վրիպել Օսմանյան կառավարության ուշադրությունից: Վերջինիս կարգադրությամբ, առանց որևէ հիմնավորման, 1886թ. սեպտեմբերին ձերբակալվեցին ու աքսորվեցին ընկերության տնօրեն Մկրտիչ Սարյանն ու տեսուչ Մարկոս Նաթանյանը, որից հետո ընկերության գործունեությունն աս-

⁷ 20-րդ դարի սկզբին միայն «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնն» իր խնամակալության տակ ուներ շուրջ 60 վարժարաններ, նախակրթարաններ՝ ավելի քան 6000 երկսեռ աշակերտներով, տես «Հայաստանի կոչնակ», ԼԱ. տարի, թիւ 26, յունիս, 1931, էջ 809-811:

⁸ Ճիգմէճեան Մ. Գ., Խարբերդ և իր զաւակները, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 140:

⁹ Քօսեան Յ., Բարձր Հայք. Կարին քաղաքը, հատոր Ա, Վիեննա, 1925, էջ 245-246:

¹⁰ «Հայաստանի կոչնակ», ԼԱ. տարի, թիւ 26, յունիս, 1931, էջ 810:

¹¹ Հարկ է նշել, որ արդեն 1880-ական թթ-ից սկսած արևմտահայ կրթության կազմակերպման ու զարգացման գործում մեծ ակտիվություն սկսեցին դրսևորել նաև հայ կանայք, ինչպես օրինակ Վանում, ուր 1890-1891 թթ. «Ս. Սանդխտեան» օրիորդաց ուսումնարանի սաները հիմնեցին «Վանուհեաց» ընկերությունը՝ նպատակ ունենալով բաց դասախոսությունների միջոցով կրթություն տարածել և լուսավորել տարբեր խավերի: Տես, Գէորգ Շէրենց, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 10:

տիճանաբար դադարեցվեց: Չմշկածագի թաղական խորհուրդն ու հոգաբարձուների խորհուրդը 1886-1887թթ. ուսումնական տարվա համար որպես տնօրեն է նշանակում Պետրոս Ադամյանին, սակայն կառավարությունը, չդադարեցնելով հետապնդումները, 1887թ. հունվարին խուզարկում է Ադամյանի տունը և հայտնաբերելով ազգային-ազատագրական երգեր պարունակող մի երգահան ու Դ-կոնդ Ալիշանի «Սիսուան» աշխատությունը, ձերբակալում է՝ ուղարկելով Էրզրումի բանտ:¹²

Չնայած այսօրինակ հետապնդումներին ու խոչընդոտներին, թեև մշտապես վախի մթնոլորտում, Օսմանյան Կայսրության տարածքում հայերը շարունակում էին պայքարը իրենց կրթա-մշակութային կյանքի պահպանման ու զարգացման ուղղությամբ, ինչը թերևս պայմանավորված էր վերջիններիս՝ կրթության նկատմամբ ունեցած առանձնահատուկ ձգտումով: Այս առումով ուշագրավ է ֆրանսիացի գիտնական, աշխարհագրագետ Է. Ռեկլյուի բնորոշումը օսմանահպատակ հայերի վերաբերյալ. «Ինչպես Էրզրումում, այնպես էլ Կ. Պոլսում հայերը թուրքերից տարբերվում են առավել բաց ու ազատ ոգով և ուսման նկատմամբ մեծ ձգտումով... Ցանկացած եվրոպական պետություն ուրախ կլիներ իր տրամադրության տակ ունենալ այնպիսի հիանալի մշակութային զենք, ինչպիսիք հայերն են»:¹³ Ցավոք, քաղաքական պայմանների թելադրանքով ուսումնական մեկ ընդհանուր ծրագրի մշակման հնարավորություն այդպես էլ չընձեռնվեց, և չնայած Ուսումնական խորհուրդների՝ գործին հնարավորինս նմանօրինակություն հաղորդելու ջանքերին, կրթության կազմակերպումը կրում էր գերազանցապես տեղական բնույթ:¹⁴

¹² Գասպարեան Հ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 132,144:

¹³ Stéu, E. Reclus, L'Asie Mineure, Paris, 1885, p. 341. Մեջբերված է Диевъ Гр. А., Армянскій вопросъ въ Турціи, Москва, 1893, стр. 44-45.

¹⁴ 1908թ. Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո Խարբերդի Ազգային կենտրոնական վարժարանի տնօրեն Թվկատինցու (Հովհաննես Հարությունյան) նախաձեռնությամբ կազմվեց «Ուսումնական խորհուրդ»,

Որպես համեմատություն նշենք, որ ի տարբերություն հայերի, ինչպես մշակույթի բոլոր ոլորտներում, կրթության հարցում ևս - թուրքերը չափազանց անմխիթար վիճակում են գտնվել. այսպես, 1880-ական թթ. վերջին շուրջ 21 հզ թուրք բնակչություն ունեցող Տրապիզոն քաղաքն ուներ ընդամենը 1450 թուրք սովորող (կազմում է բնակչության 6 %-ը), որից միայն 25 աղջիկ էր սովորում գրել և կարդալ, մինչդեռ միևնույն ժամանակահատվածում Տրապիզոնի ընդամենը 6000 հայ բնակչությունից միայն հայկական դպրոցներում սովորում էին 1200 հայ աշակերտներ, որը կազմում է բնակչության 20%-ից ավելին:¹⁵ Նշենք մեկ այլ օրինակ ևս. նույն ժամանակահատվածում Ադանայի ողջ վիլայեթում գործող թուրքական թվով 70 կրթօջախներ հաճախել են ընդամենը 1500-2000 մուսուլման երկսեռ աշակերտներ, մինչդեռ նահանգի 13 հայկական դպրոցներում սովորում էր շուրջ 1200 երկսեռ հայ աշակերտ:¹⁶ 20-րդ դարի սկզբին կայսրությունում գործող թուրքական տարրական դպրոցների ուսումնական ամբողջական ծրագիրը և դասընթացը կայանում էր արաբական ու թյուրքական (նկատի է ունեցել օսմաներեն, Ս. Պ.) տառաձանաչության և Ղուրանի առանձին «սուրաներ» անգիր սովորելու մեջ:¹⁷ Շատ գավառներում, ինչպես օրինակ՝ Չմշկածագում, թուրքերն ընդհանրապես իգական դպրոց չունեին, և քիչ թվով աղջիկներ միայն հաճախում էին կրոնական աղոթքներ սովորեցնող կանանց տները՝ աղոթք լավագույն դեպքում արաբական այբուբենի տառերը սովորելու:¹⁸

19-րդ դարում կրթության ոլորտում Օսմանյան կառավարության գործադրած բռնություններից ու հետապնդումներից զերծ չմնացին անգամ օտարերկրյա միսիոներները, որոնք իրենց գոր-

մշակվեց միատեսակ կրթական ծրագիր, որը, սակայն, կիրառվեց միայն Խարբերդի նահանգում: Տե՛ս, Ճիզմէճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 405:

¹⁵ Գասպարեան Հ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 156:

¹⁶ «Կիլիկիա». փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, Պետերբուրգ, 1894, էջ 52:

¹⁷ Թովքեան Ե., Երիտասարդ Թիւրքիան եւ հայերը, մասն առաջին, Թիֆլիս, 1909, էջ 24-25:

¹⁸ Գասպարեան Հ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 156:

ծունեության հենց առաջին շրջանում բացեցին բազմաթիվ երկսեռ դպրոցներ, նախակրթարաններ ու վարժարաններ՝ կրթության հարցում այլընտրանք ստեղծելով հայերի համար:¹⁹ Քաջ գիտակցելով միսիոներների ստանձնած հովանավորի դերը կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ՝ կառավարությունը մշտապես արգելքներ է ստեղծել՝ ամեն կերպ փորձելով խաթարել նրանց գործունեությունը: 19-րդ դարի կեսերին արևմտահայ կաթոլիկ պատրիարքության և եպիսկոպոսների խնդրանքով Ֆրանսիայից մի խումբ միաբաններ ու մայրապետեր ժամանեցին Թուրքիա՝ կրթական և դաստիարակչական գործը զարգացնելու համար. բացվեցին տասնյակ երկսեռ վարժարաններ, ուր սովորում էին զգալի թվով հայ աշակերտներ:²⁰ 1887թ. թուրքական կառավարության պահանջով միաբանության բոլոր դպրոցները փակվեցին և միայն Կ. Պոլսում ֆրանսիական դեսպանության ճնշման տակ՝ վերաբացվեցին, որից հետո անընդհատ գտնվել են հետապնդման մեջ մինչև 1914թ. դեկտեմբերը, երբ բոլոր դպրոցները փակվեցին, իսկ միաբանները բռնի արտաքսվեցին երկրից:²¹

Օսմանյան կառավարության գործադրած բռնությունները երբեմն հասնում էին ծայրահեղության՝ փորձելով արմատախիլ անել հայ ազգային ինքնության ցանկացած դրսևորում: Այսպես, հաշվի առնելով հայերի՝ կրթության նկատմամբ ունեցած մեծ ձգտումը, ամերիկյան միսիոներությունը 1878թ. Խարբերդում հիմնում է «Արմենիա» երկսեռ քոլեջը, որի խնամակալությունն ըստ պայամանա-

¹⁹ Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է ամերիկյան միսիոներական շարժմանը, որն իր առաջին կայանները Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ այլ գավառներում հաստատել է դեռևս 1830-ականներին. Տրապիզոնում՝ 1835թ.-ից, Էրզրումում՝ 1839թ.-ից, Այնթապում՝ 1848թ.-ից, Դիարբեքիրում՝ 1850թ.-ից, Խարբերդում՝ 1852թ.-ից: Տե՛ս, Ճիգմէճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 103:

²⁰ 1914 թ. դրությամբ միայն Ամասիայում (Սեբաստիայի նահանգ) գործող «Հիսուսյան» արական վարժարանում սովորում էին 320, իսկ իգականում՝ 350 հայ աշակերտներ: Տե՛ս, Սիմոնեան Գ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 622:

²¹ Նույն տեղում, էջ 621- 622:

վորվածության, մինչև 1925թ. ստանձնելու էին ամերիկացիները, որից հետո այն հանձնվելու էր հայերին:²² Հիմնադրման օրվանից թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ փորձել է խոչընդոտել քոլեջի աշխատանքները՝ խուզարկություններ, սպառնալիքներ ու ձերբակալություններ կազմակերպելով, մինչև անգամ արգելելով քոլեջի նորաբաց տպագրատան աշխատանքներն ու բռնագրավելով մարմնամարզության դասընթացի ժամանակ կիրառվող բոլոր պարագաներն ու հայոց պատմության դասագրքերը:²³ Ի վերջո, 1888թ. Խարբերդի վալիի պահանջով նախ քոլեջի «Արմենիա» անունը արգելվեց և երկար բանակցություններից հետո հաստատությունը վերանվանվեց «Եփրատ»՝ դրանից առաջ 8 տարիների շրջանավարտների վկայականների վրա կնքված «Արմենիա» անուններն էլ փոխելով, ապա և արգելելով բոլոր դասագրքերում առկա «հայ», «գենք», «դանակ», «սուր», «պատերազմ» և նմանատիպ այլ բառերի կիրառումը:²⁴ Քոլեջի անվանափոխումից հետո էլ սպառնալիքներն ու խուզարկությունները չդադարեցին՝ 1901, 1902, 1903թթ. հասնելով իրենց գագաթնակետին. այդ տարիներին եղան նաև ուսուցչական կազմի և ղեկավարության ձերբակալություններ:²⁵

Վերը թվարկված բռնաճնշումները, սակայն, մի փոքր մասն են կազմում այն այլատյաց ու հակահայ վարքագծի, որը թուրքական կառավարող շրջանները մշտապես դրսևորել են հայկական մշակույթի յուրաքանչյուր ոլորտի, այդ թվում և կրթության նկատմամբ: Արևմտահայ կրթա-մշակութային կյանքի զարգացման ընթացքը մեծապես խաթարեցին 1894-1896թթ. համիդյան ջարդերը, որոնք ուղեկցվեցին հայկական մշակութային արժեքների, այդ թվում և կրթօջախների ոչնչացմամբ: Կողոպտվեցին ու հրկիզվեցին հարյուրավոր դպրոցներ, ինչպես օրինակ Ազգային Կենտրոնական

²² Ճիզմէճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 130:

²³ Նույն տեղում, էջ 138-139:

²⁴ Տե՛ս, Վահէ Հայկ, Խարբերդ ևւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959թ., էջ 330-331, ինչպես նաև Ճիզմէճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 139:

²⁵ Վահէ Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 330-331:

(Թլկատինցու անվան) և «Սմբատեան» վարժարանները, «Եփրատ» քոլեջը Խարբերդում,²⁶ «Պարթևկյան» վարժարանը Չմշկածագում,²⁷ «Գայիանեան» օրիորդաց ուսումնարանը, Անգղ և Ավերակ գյուղերի դպրոցները Վանում,²⁸ Բինկյան գյուղի (Սեբաստիայի գավառ) «Ս. Մեսրոպեան» և «Նազլեան» վարժարանները՝ շինված 1852թ. (ժանդարմներն այրել են նաև վարժարաններին տրված արտոնագրերը)²⁹ և բազմաթիվ այլ կրթօջախներ: Ըստ 1896թ. մի տեղեկագրի. «...այրուեցան ու կողոպտուեցան շատ մը գիւղական եկեղեցիներն ու դպրոցներն, սպանուեցան քահանաներն ու ուսուցիչներն...»:³⁰ Կառավարության հրամանով 1895թ. գրեթե բոլոր նահանգներում հայական դպրոցները փակվեցին և շուրջ 1 տարի դադարեցրին իրենց աշխատանքները:³¹ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի պահանջով Տրապիզոնի Տեր Ղևոնդ քահանայի կողմից 1896թ. կազմված տեղեկագրում մասնավորապես ասվում է. «Տրապիզոնի արեւելեան գիւղերը, որոնք կրթական մեծ յառաջդիմութիւն ունէին, այժմ միայն 2 դպրոց եւ 2 ուսուցիչ ունին 90 աշակերտներով: Արեւմտեան կողմի գիւղերու բոլոր դպրոցները գոց են...»:³²

Հուսալքման շրջանը, սակայն, երկար չտևեց. չնայած շարունակվող ճնշումներին՝ դարձյալ սեփական միջոցներով հայերը ձեռնամուխ եղան իրենց դպրոցների վերականգնմանն ու կանոնակարգմանը: 1899-1900թթ. ուսումնական տարվա սկզբից թուրքական կառավարության պահանջով պաշտոնապես արգելվեց հայ

²⁶ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 389-392, 402-408, նաև Ճիգմէճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 350:

²⁷ Գասպարեան Հ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 247-248:

²⁸ Գէորգ Շէրենց, նշվ. աշխ., էջ 12, 85-86, 100:

²⁹ Զարդարեան Ե., Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի, Լիբանան, 1972, էջ 282:

³⁰ «Արարատ» (ամսագիր, Սբ. Էջմիածին), 1896, դեկտեմբեր, էջ 585, մեջբերված է Հ. Տաճատ վրդ. Եարտըմեան, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, ք տպագրութիւն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 2001, էջ 26-28:

³¹ Սիմոնեան Գ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 716-717:

³² Մեջբերված է Յովակիմեան Յ., Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, Պէյրուս, 1967, էջ 168-169:

ծողովրդի պատմության դասավանդումը, թեև մինչ այդ այս առումով արգելքներ բազմիցս եղել են: Փոխարենը շարունակվում էր ընդհանուր և օսմանյան պատմության դասավանդումը, ավելին 1901թ. թուրքերենի դասավանդման համար կառավարությունը հայկական բոլոր դպրոցներին անվճար թուրք ուսուցիչներ է հատկացրել:³³

Ըստ Ազգային կենտրոնական վարչության ուսումնական խորհրդի պատրաստած «վիճակացոյց»-ի՝ պատվիրված Մաղաքիա Օրմանյանի կողմից,³⁴ արդեն 1901-1902թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում գործել են 803 հայ ազգային վարժարաններ,³⁵ 81208 աշակերտներով և 2088 ուսուցիչներով, որից Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ 441 վարժարան՝ 37141 աշակերտներով և 921 ուսուցիչներով:³⁶ Ընդ որում բերված թվերը վերաբերում են միայն հայ առաքելական համայնքին. վիճակացոյցից դուրս են մնացել հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքներին պատկանող դպրոցներն ու աշակերտները,³⁷ ինչպես նաև մասնավոր դպրոցներ ու օտար վարժարաններ հաճախած երկսեռ աշա-

³³ Սիմոնեան Գ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 716-717: Հարկ է նշել, որ մամնատիպ օրենքներ թուրքական կառավարությունը կիրառել է նաև կայսրությունում բնակվող քրիստոնյա մյուս ազգերի նկատմամբ, սակայն ավելի ուշ. 1915թ. հուլիսին կառավարության որոշմամբ հունական բոլոր դպրոցներն անցել են պետության հսկողության տակ, պարտադրված ավելացվել են թուրքերենի դասաժամերը, ընդ որում պատմություն և աշխարհագրություն առարկաները դասավանդվել են թուրքերենով: Տե՛ս, Ակցոլլու Յ. Ջ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը, թարգմանությունը՝ Վարդանյան Լ., Երևան, 2007, էջ 78:

³⁴ 1896-1907թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք:

³⁵ Գրականության մեջ հանդիպող 818 թիվը անձշտություն է, քանի որ սխալմամբ հաշվված են նաև վիճակացույցում ընդգրկված Բուլղարիայի, Եգիպտոսի և Կիպրոսի հայկական 15 դպրոցները:

³⁶ Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տե՛ս, Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ, տետր Բ., վիճակ 1901-1902 տարւոյ, Կ. Պոլիս, 1903:

³⁷ Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Օսմանյան կայսրության տարածքում միայն հայ բողոքական համայնքին պատկանող վարժարանների թիվը շուրջ 350 էր: Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», ԼԱ. տարի, թիւ 26, յունիս, 1931, էջ 810:

կերտները, որոնք զգալի թիվ են կազմել:³⁸ Վիճակացույցում ընդգրկված չեն նաև Կ. Պոլսի թաղային վարժարանները. այսպես, միևնույն ժամանակահատվածում Կ. Պոլսում գործել են 40 հայկական վարժարաններ՝ 5580 աշակերտներով և 304 ուսուցիչներով:³⁹

Ադանայի և հարակից շրջանների 1909թ. կոտորածները ևս ուղեկցվեցին մեծ ծավալի հայկական կրթօջախների ոչնչացմամբ: Համաձայն Մաղաթիա Օրմանյանի տեղեկագրի՝ միայն Ադանայի նահանգի հաշվառված 37 գյուղերում ու քաղաքներում 1909թ. ջարդերի հետևանքով հրկիզվել կամ ավերվել են 50-ից ավելի հայկական եկեղեցիներ ու դպրոցներ,⁴⁰ որոնցից միայն Ադանա քաղաքում՝ 6 եկեղեցի, 5 դպրոց, իսկ Ջեբել-Բերեքթեի գավառում (Ադանայի նահանգ)՝ 6 եկեղեցի, 12 դպրոց:⁴¹

Ադանայում ամերիկյան միսիոներության ղեկավար Ու. Ն. Չեմբերլը Մերսինից 1909թ. մայիսի 1-ին Ադանայի ջարդերի մասին հեռագրելով Լոնդոն՝ փաստում է հետևյալը. «Ապրիլ 12/25ին, զօրքերն ու Պաշտպանությունը սարսափելի հրացանածգութին մը սկսան Հայոց վարժարանին վրայ, ուր երկու հազար անձինք ապաստանած էին: Իսկոյն հրդեհեցավ շենքը... Աւերիչ հրդեհն անխափան շարունակեցաւ մինչև առաւօտ, հորոյ ճարակ ըլլալով չորս եկեղեցիք և անոնց դպրոցները»,⁴² իսկ Սուրեն Պարթևյանը, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից ջարդերից անմիջապես հետո Ադանա ուղարկված օգնության հանձնախմբի անդամ էր և անձամբ ականատես է եղել կատարվածին, ապրիլի 17/30-ին գրում է. «... Ատանայի մէջ Հայ տուն, շուկայ և ազգային հաստատութիւն գրեթէ չէ մնացած... Մուշեղեան դպրոցն ու նոր շուկան, որ

³⁸ Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց թուրքիոյ, տետր Ա, վիճակ 1901տարւոյ, Կ. Պոլիս, 1901, տես բոլոր գաւառներին կից ծանոթագրութիւններում:

³⁹ Թովչեան Ե., «Լոյս» պատկերագարդ օրացոյց հանդէս, Թիֆլիս, 1905, էջ 491:

⁴⁰ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատոր գ., Էջմիածին, 2001, էջ 5869-5870:

⁴¹ Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs, Paris, 1910, p. 104-105.

⁴² «Բյուզանդիոն», 3,822, ապրիլ 25-8 մայիս, 1909, էջ 3:

դէպքն սկիզբը վրիպած էին հրդեհէն, այրուեր, մոխրացեր են, իրենց մէջ ապաստանած հարիւրաւոր էակներ ածխացնելով»:⁴³

Օսմանյան կայսրությունում հայկական կրթա-մշակութային հաստատություններին վերջնական հարված հասցվեց 1915-1923թթ. ընթացքում, երբ թուրքական կառավարությունը հայ բնակչության բնաջնջման հետ մեկտեղ ծրագրավորված կերպով ձեռնամուխ եղավ նաև նրա հազարամյա մշակութային ժառանգության կանխամտածված ոչնչացմանը: Կայսրության քրիստոնյա ազգաբնակչության կրթօջախներն արմատախիլ անելու թուրքական կանխամտածված քաղաքականության մասին է վկայում 1913-1916թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, ով ականատես է եղել թուրքերի կողմից հայերի դեմ գործադրված բռնություններին և իր հուշերում գրել է. «Երբ թիւրք կառավարութիւնը ջնջեց քափիթիւլափօները եւ այդ կերպով թիւրքերը ազատագրուեցան օտար տէրութիւններու տիրապետութիւնէն, ատով քայլ մը առած եղան դէպի համաթիւրքութեան գաղափարին իրականացումը: Ես ականարկած եմ այն դժուարութիւններուն՝ զորս ունեցայ իրենց հետ, քրիստոնէայ վարժարաններու շուրջը: Զանոնք արմատախիւելու կամ գէթ թիւրք հաստատութիւններու փոխակերպելու իրենց որոշումը՝ նոյն արմատական ծրագիրին մէջ ուրիշ մանրամասնութիւն մըն էր լոկ»:⁴⁴

Հայտնի է, որ 1915թ. մայիսի 16-ին թուրքական կառավարության կողմից ընդունվեց հատուկ հրամանագիր (բաղկացած է 34 հոդվածներից)՝ տեղահանված հայերի շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման մասին.⁴⁵ համաձայն այդ հրամանագրի՝ բռնագրավվեցին նաև հայկական բոլոր կրթօջախները: Այս մասին է վկայում Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի 1915թ. մայիսի 18/31-ի հեռագիրը՝ ուղղված Բեռլին՝ արտգործնախարարությանը, ուր մասնավորապես ասվում է. «Էնվեր փաշա, պատերազմական

⁴³ Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհաւիրքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 31:

⁴⁴ Ամերիկյան դեսպան Հենրի մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, թարգմանիչ՝ Ենովք Արմեն, Երևան, 1990, էջ 235-236:

⁴⁵ Ղազարեան Հ. Գ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուս, 1968, էջ 226-235:

կացութենէն օգտուելով, մտադրած է փակել մեծ թիւով հայ դպրոցներ, արգիլել հայերու նամակագրութիւնները, փակել հայ թերթերը... Ան խնդրեց, ստիպողաբար, որ իր թելերը չբռնենք»,⁴⁶ իսկ Կեսարիայի կրթական վարչութեան տնօրէն Մեհմեդ Թաֆիզ բեյի՝ սեպտեմբեր 12, 1915 թվակիր պաշտոնագրից տեղեկանում ենք, որ միայն Կեսարիայի ու Դելլիի գավառակներում (Անգորայի նահանգ) միևնույն ժամանակահատվածում բռնագրավվել են 24 հայկական դպրոցներ:⁴⁷

Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դեյվիսն, իր տեղեկագրերից (11 հուլիս, 1915 թվակիր) մեկում ներկայացնելով «Եփրատ» քոլեջի կրած կորուստները, փաստում է հետևյալը. «Մեր շէնքերէն եօթը հատը, կառավարութեան ծեռքը կը գտնուին, մէկուն մէջ ժանտարմաներ կը բնակին, միւսները պարապ կը մնան: Ինչքերու և անծերու կորուստի մասին ճշգրիտ հաշիւ մը չեմ կրնար ցոյց տալ: Շատ բաներ գողցուած են, շատ մը ուրիշ բաներ քանդուած և աւերուած... Եփրատ Գոլէճէն մանչ և աղջիկ, մեր աշակերտներէն մեծ մասը տարագրուած են: Մասամբ սպաննած են զանոնք, մասամբ աքսորած, մասամբ ալ թուրք հարէմներու մէջ արգելափակած: Գոլէճին ուսուցիչներէն չորսը սպաննուած են և երեքը տակաւին ողջ»:⁴⁸

Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ թուրքական կառավարութիւնը բռնագրավված հայկական դպրոցների մեծ մասը վերածեց զորակայանների. միայն Կ. Պոլսում զինվորական իշխանութեան կողմից գրավվեցին և զորակայանների վերածվեցին «Էստեան», «Ս. Ներսէսեան», «Լեւոնեան-Վարդուհեան», «Տատեան», «Ս. խաչ», «Սէմէրճեան-Ճեմարան», «Արամեան-Ունճեան», «Պէճճեան», «Պէրպէրեան», «Տայեան Հայ Օրիորդաց» վարժարանները:⁴⁹ Կրթօջախների մնացյալ հատվածը հայերի տեղահանութիւն-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 222:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 224:

⁴⁸ Հայկական ջարդերը. Տոքթ. Եոհանէս Լեփսիուսի տեղեկագիրը, Պէյրուք, 1965, էջ 85:

⁴⁹ Թէոդիկ, Նշվ., էջ 376-381:

նից հետո կողոպտվեց, հրկիզվեց ու ավերվեց, ինչպես օրինակ Էրզրումում, երբ բնակչության տեղահանությունից հետո՝ 1916թ. փետրվարի 15-ին, թուրքերը ռմբակոծությամբ քանդեցին առաջնորդարանը, շուկան՝ հրկիզելով հայերին պատկանող բոլոր վարժարանները:⁵⁰ Ավերածություններից զերծ չմնաց նաև Զմյուռնիա (Իզմիր) հայաշատ նահանգը. 1922թ. սեպտեմբերի 9-ին, քենալական բանակը, ներխուժելով քաղաք, 4 օր շարունակ կողոպտել ու ավերակների է վերածել այն՝ հրկիզելով 50-ից ավելի շինություններ, այդ թվում և 21 եկեղեցի, 32 դպրոց:⁵¹

Համաձայն 1919թ. Պողոս Նուբար Փաշայի և Ավետիս Ահարոնյանի կողմից ստորագրված հուշագրի՝ Թուրքիայում ամբողջությամբ կամ մասամբ կործանվել են 26 բարձրագույն վարժարաններ, 1439 դպրոցներ, 42 որբանոցներ,⁵² իսկ «Հայասերների միջազգային դաշնակցության գործադիր ժողով»-ի փոխնախագահ Անթոնի Քրաֆթ-Պոնառին ուղղված նամակում Ավ. Ահարոնյանը հայտնում է հետևյալը. «Գալով հայ ժողովրդին ազգային ժառանգության՝ ինչպես անշարժ ստացուածքներ, եկեղեցական կալուածներ, կրօնական դպրոցներ, վանքեր ու մենաստաններ, դպրոցական հաստատություններ, մատենադարաններ, հնութեանց հաւաքածոներ... ամենքը քանդուեցան, կողոպտուեցան կամ յափշտակուեցան: Մնացածն ալ թիւրք կառավարութիւնը իւրացուց»:⁵³

Հայկական կրթա-մշակութային հաստատությունների ոչնչացումն այսքանով չսահմանափակվեց, այլ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին. 1970-ական թթ., Կ.Պոլսի Հալաջօղլու թաղամասում Ոսկեղջյուրի կամրջի շինարարության պատրվակով Ս.

⁵⁰ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը , ք տպագր., Կ. Պոլիս, 1920, էջ 144:

⁵¹ Joseph Burt, The People of Ararat, London, 1926, p. 90.

⁵² Tableau approximatif des réparations et in demnités pour les dommages subis par la Nation Arménienne en Arménie de Turquie et dans la République arménienne du Caucase, Paris, 1919, p. 8, մեջբերված է Հ. Տաճատ վրդ. Եարտըմեան, Նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵³ Քրաֆթ-Պոնառ Ա., Հայկական խնդիրը, Պրնեթն և Ժընեվ, Զուլիցերիա, 1927, էջ 21:

Ստեփանոս եկեղեցու հետ մեկտեղ քանդվել են «Ներսիսեան» վարժարանն ու «Փալֆաեան» որբանոցը:⁵⁴ Եթե մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Օսմանյան կայսրության տարածքում գործել են շուրջ 1996 հայկական դպրոցներ՝ 173022 աշակերտներով, որից Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ 1251 դպրոց՝ շուրջ 76548 աշակերտներով,⁵⁵ ապա 1985թ. դրությամբ ամբողջ Թուրքիայում երեք հայկական համայնքները միասին ունեցել են ընդհամենը 23 դպրոց՝ 4091 աշակերտներով,⁵⁶ որոնց թիվն տարեցտարի նվազել է: Արդեն 1987թ. Թուրքիայում գործել է 21 հայկական դպրոց,⁵⁷ իսկ 2005թ. դրությամբ՝ 16 դպրոց՝ 3219 աշակերտներով և 412 ուսուցիչներով:⁵⁸

Հարկ է նշել, որ մեր օրերում դարձյալ շարունակվում են թուրքական հետապնդումներն ու խոչընդոտները հայկական կրթական հաստատությունների նկատմամբ, և թերևս այս հանգամանքով է պայմանավորված Թուրքիայում հայկական կրթօջախների ամենամյա նվազումը: Բացի այն, որ արգելված է հայոց պատմության, հայոց լեզվի,⁵⁹ հայ կրոնագիտության և երաժշտության դասավանդումը, կամ ընդհանրապես պատմական թեմաներով գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրությունը, գործում են նաև

⁵⁴ Ըստ թուրքական «Փազեթ բասար» շաբաթաթերթի, մեջբերված է «Մարմարա» օրաթերթ, օգոստոս 15, 1997թ.:

⁵⁵ Համաձայն 1913-1914թթ. Կ Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից կազմված ցուցակագրության, տե՛ս, Kévorkian R. H., Paboudjian P. B., Les Arméniens Dans L'empire Ottoman Ala Veille Du Génocide, Paris, 1992, p. 57-60.

⁵⁶ Օրացոյց Պատրիարքութեան Հայոց Թիւրքիոյ 1985, մեջբերված է, Հայ ընտանիք, 1985, Ս. Ղազար-Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատարակութիւն, էջ 42:

⁵⁷ Garbis Der Yeghjian, Conversations in Silence, California, 1989, p.132.

⁵⁸ <http://armenians-1915.blogspot.com/2005/09/396-16-armenian-schools-in-turkey.html>.

⁵⁹ 1985թ. երկու հայ դատապարտվել են այն բանի համար, որ Դիարբեքիրի ու Կեսարիայի շրջաններում բնակվող քիչ թվով հայերի համար հայոց լեզվի դասընթացներ են կազմակերպել. նրանք մեղադրվել են «թուրք որբերին հայացնելու» փորձերի մեջ: Տե՛ս, Հովհաննիսյան Ա., Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2005, էջ 12:

հրահանգներ, որոնք սահմանափակում են հայ երեխաների՝ հայկական դպրոցներում սովորելու հնարավորությունը. այսպես, հայ երեխաներին արգելում են ընդունվել հայկական դպրոց, եթե նրանք չեն բնակվում տվյալ դպրոցի շրջակայքում:⁶⁰ Դեռևս 1987թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանի կողմից ընդունված բանաձևի 6-րդ կետում կոչ է արվել թուրքական կառավարությանը արդարացի վերաբերմունք դրսևորել հայ ժողովրդի ինքնության, լեզվի, կրոնի, մշակույթի, կրթական համակարգի նկատմամբ, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հետագա իրադարձությունները, նմանատիպ միջազգային կոչերն ու որոշումներն անգամ չեն ազդում թուրքական կառավարող շրջանների՝ հայկական կրթօջախների նկատմամբ հետապնդումների և ընդհանրապես հայկական մշակութային արժեքների նկատմամբ բռնությունների դադարեցմանը:

Այսպիսով, բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ հայկական կրթօջախները՝ որպես արևմտահայ մշակութային ժառանգության մի ճյուղ, Օսմանյան կայսրությունում մշտապես գտնվել են ոչնչացման վտանգի տակ, կամ ոչնչացվել են, և այս երևույթը շարունակական բնույթ է կրել՝ որպես պետական քաղաքականություն տիրապետելով թուրքական բոլոր վարչակարգերում: Ակնհայտ է, որ պետական քաղաքականության նման դրսևորումը հետապնդում է մեկ ընդհանուր նպատակ, այն է, ոչնչացնել հայկական քաղաքակրթության ցանկացած հետք հայերի պատմական հայրենիքում՝ զրկելով նրանց իրենց ազգային բնութագրից:

⁶⁰ Տե՛ս, Garbis Der Yeghajian, *Conversations in Silence*, p.188, ինչպես նաև Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ12: